

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

«ՀԱՄԱՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի ԳՈՒՆԱԶԱՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ*

ՀՏԴ 025.171 + 655.1(479.25) (091)
DOI: 10.54503/2953-8092.2023.1(1)-41

ՏԻԳՐԱՆ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարան
Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու

ORCID: [0000-0002-2644-2507](https://orcid.org/0000-0002-2644-2507)

Սույն հոդվածում անդրադարձ ենք կատարելու Վանանդեցիների տպարանում 1695 թ. տպագրված «ՀԱՄԱՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ, ՄԵԾ (Կիսագնդեր)» քարտեզի հետագա վերատպություններին, և հույս ունենք, որ բանավեճային սույն հոդվածն իր արձագանքը կգտնի հայ գրքի պատմությունն ուսումնասիրող մասնագետների շրջանում:

In this article, we will refer to the further reprints of the map named "Hamatarats' Ashkharhats'ujts', Mets' (Kisagnder) printed by Vanandetsi in 1695, and we hope that this controversial article will find its response among specialists studying the history of the Armenian book.

Քանալի բառեր' Հայ հնատիպ գիրք, քարտեզներ, մատենագիտություն, հայ տպագրության պատմություն, ամստերդամյան հրատարակություններ, Մխիթարյան միաբանություն:

Ինչպես հղել' Զարգարյան Ս. (2023), «Համատարած Աշխարհացոյց»-ի գունազարդ տպագրության հետքերով, *Լրափու Հայկական գրադարանային ասոցիացիայի*, 1(1), 55–72.

[https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.1\(1\)-41](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.1(1)-41)

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.01.2023, գրախոսվել է 29.03.2023, ընդունվել է տպագրության 15.04.2023:

The article was submitted on 13.01.2023, reviewed on 29.03.2023, accepted for publication on 15.04.2023.

How to cite (APA style): Zargaryan T. (2023), In the Footsteps of the “Hamatarats Ashkharhatsuyts” Printed in Color, *Herald of the Armenian Library Association*, 1(1), 55-72. [https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.1\(1\)-41](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.1(1)-41)

Ներածություն

Հայ տպագրության հնատիպ շրջանը՝ համաձայն մատենագիտական ցանկի (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 795), ներառում է 1,100 մատենագիտական նկարագրություն (գրքում մատենագիտական վերջին նկարագրության թիվն է՝ 1,095: Սրան գումարած 5 նկարագրություն՝ 690ա, 921ա, 1087ա, 1087բ, 1090ա): Դրանք գրքեր են, հմայիլներ, 2 ամսագիր, օրացույցներ, կոնդակներ, քարտեզներ և այլ հրատարակություններ: Հրատարակությունը բազմահմուտ մատենագետների երկարամյա ու տքնաջան աշխատանքի արդյունքն է, տպագրվել է 1988 թ.: Նշենք, որ մատենագետներին ցայսօր հաջողվում է հայտնաբերել նոր հնատիպեր՝ դրանով իսկ հարստացնելով հայ տպագրության պատմությունը նոր անվանումներով և փաստերով:

Առաջին քարտեզի տպագրությունը

Գերմանացի Յոհան Գուտենբերգի Եվրոպայում շարժական տպագրահաստոցի գյուտից մի քանի տարի անց՝ 1472 թ., Աուսբուրգում Գյունտեր Յեյները (Günther Zainer) տպագրեց «Իսիդոր Սևիլացու՝ ստուգաբանությունը» գիրքը, ուր ներկայացվեց աշխարհի տպագիր T-O տեսակի քարտեզը: 1506 թ. Քրիստափոր Կոլումբոսի կողմից Նոր աշխարհի հայտնագործումից ընդամենը մեկ տասնամյակ անց տպագրվեց աշխարհի մեծ քարտեզը, որում արդեն առկա է

---

¹ Իսիդոր Սևիլացին (մոտ 560 թ. - ապրիլի 4, 636 թ.) ճանաչված է որպես համացանցի սուրբ հովանավոր, իսկ նրա մահվան օրը՝ ապրիլի 4-ը նշվում է որպես համացանցի միջազգային օր: Գրել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից առավել նշանավորը 20 հատորից բաղկացած «Ստուգաբանություն» հանրագիտարանային բնույթի երկն է: Կաթոլիկ եկեղեցին ընտրել է նրան որպես ինտերնետի հովանավոր՝ հիմնվելով այն հանգամանքի վրա, որ Համաշխարհային ցանցը մարդկության գործնական և տեսական գիտելիքի հսկայական գանձարան է:

Ամերիկան (ներկայացվում է որպես Ասիայի ընդլայնում, որը ձգվում է Հյուսիսային Ատլանտյան օվկիանոսով):

Տպագրության ոլորտում նման դարակազմիկ իրադարձություններից բավականին ուշ՝ 1695 թ. Ամստերդամի Վանանդեցիների տպարանում Թովմաս Վանանդեցու ջանքերի և նվիրումի շնորհիվ տպագրվեց կիսագնդերի առաջին հայատառ քարտեզը, որը պարունակում է տեղեկություններ թե՛ երկրի, թե՛ աստղային երկնքի մասին: «Համատարած աշխարհացոյցն» ամբողջովին հիմնված է իր ժամանակի եվրոպական քարտեզագիտության և տպագրության առաջադեմ փորձի վրա: Այն կարելի է համարել ժամանակի լավագույն և ամենաարդիական քարտեզներից մեկը: Սույն տպագրության մեծագույն արժեքը այն է, որ քարտեզն ամբողջությամբ հայատառ էր: Ընդհանրապես աշխարհի և կիսագնդերի քարտեզներն աշխարհագրական անունների տեսանկյունից ճոխ պատկեր են ներկայացնում, և չափազանց բարդ է այդ աշխարհագրական անունները հայերեն թարգմանել կամ տառադարձելը: Ինչպես նշում է Ռուբեն Գալսյանը՝ «Համատարած Աշխարհացոյց»-ի մատուցած մեծագույն ծառայությունը մեր քարտեզագրությանը Հայաստանի շրջանից հեռու գտնվող տեղանունների տառադարձումն էր, որը հիմք է հանդիսացել 18-րդ դարի և նրան հաջորդող հայկական քարտեզագրական դպրոցի զարգացման և հաջողության համար (ԳԱԼՉՅԱՆ 2010): Այս տեսակետից արդեն իսկ կարելի է պատկերացնել, թե որքան բարդ է եղել Ամստերդամում 1695 թ. տպագրված աշխարհի առաջին հայերեն քարտեզի տեքստի տառադարձության խնդիրը Վանանդեցիների համար: Մեկ տարի անց՝ 1696 թ., նույն տպարանում Ղուկաս Վանանդեցին տպագրել է «Բանալի համատարածի աշխարհացուցին» 30 էջանոց տետրակը: Այս երկու հրատարակությունները առաջին հերթին նախատեսված էին ծառայելու որպես հայատառ ուսումնական նյութ. «Չայս ուրեմն Տետրիկ՝ որ է՛. Բանալի Համատարածի Աշխարհացուցին մերոյ նորածնի. զոր ածեալեմք ՚ի Լոյս, մատուցա-

նեմք՝ ձօնեմք՝ և նուիրեմք Ձեզ Ուսումնասէր Եղբարցդ Հայկազունեաց» (ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ 1696, 3): Սակայն քարտեզը և տետրակը նախատեսված էին նաև հայ վաճառականների համար:

Այսպիսով, 17-րդ դարի վերջին, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու երկու վարդապետներ, հայ տպագրության անձնուանալի մշակներ, Ամստերդամում, աննախադեպ կարճ ժամանակահատվածում, իրականություն դարձրին լուսավորչական մի անհավատալի նախագիծ. Ոսկան Երևանցին² 1666-1668 թթ. տպագրեց հայերեն առաջին Աստվածաշունչը, իսկ Վանանդեցիների տպարանում Թովմաս Վանանդեցու³ ջանքերով տպագրվեցին առաջին հայտառ քարտեզը և «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի»՝ չափագիտության բնագավառում հայերեն առաջին ձեռնարկը: Սույն տպագրություններն ի շարս այդ երկու նվիրյալների կողմից թողարկված այլ գրքերի, ծառայեցին ողջ աշխարհով ճանապարհորդող հայ վաճառականներին՝ որպես ամենօրյա օգտագործման հոգևոր սնունդ և դարձան ուղեցույց միջազգային առևտրի բարդ և խճճված աշխարհում: Երկու վարդապետների տպարաններ-

---

² Ոսկան Երևանցի - ծնվել է 1614 թ. Նոր Ջուղայում, մահացել է Մարսելում՝ 1674 թ.:

³ Թովմաս Վանանդեցի - ծնվել է 1617 թ., Վանանդ, Գողթն: Մահացել է 1708 թ., Անտվերպեն, Բելգիա: Թաղված է Անտվերպենի Սուրբ Աստվածամոր տաճարի ավագ խորանի առջև: Թովմաս Վանանդեցու մահվանն առնչվող վավերագրի հայերեն թարգմանությունը ստորև. «Բոլոր նրանց, որոնք կը կարդան այս գիրն՝ ողջոյն ի Տէր: Ծանուցանում եւ վկայում ենք, որ 1708 Յուլիս 13ին Անտվերպէն քաղաքս եկաւ Գերպ. եւ Գերապայծառ Տէր Թովմաս վարդապետն, Արքեպիսկոպոս Ս. Խաչ (վանքի) Գողթն (գաառի), Պարսկահայքում, վանահայր Ս. Անտոնի կարգի: Այս անձը, որ ծեր էր, փափագել էր Հայաստան վերադառնալ, սակայն հիւանդութիւնն, որից վաղուց տառապում էր, արգելք դարձաւ: Նա՝ Հռոմէական կաթոլիկ եկեղեցու Ս. Խորհուրդներովը զօրանալով այստեղ բարեպաշտօրէն ի Տէր հանգեաւ, տարույս Սեպտեմբեր 8ին, եւ հանգչում է այս Մայր Եկեղեցու դասի աւագ խորանի առջեւ, այն տապանի մէջ, որի վրայ այսպիսի արձանագրութիւն կայ՝ "Heignini Hyberni Archépi Tuamensis"» (ՍԱՐՈՒԻՍԱՆ 1937, 147-150):

րից դուրս եկած գրքերը դարձան նաև հիմնաքարեր հայ պատանիների կրթության համար: Նշենք նաև, որ Թովմաս Վանանդեցին ունեցել է բարձրագույն ուսումնարանի հաստատման ծրագիր (ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ 1969, 106): Նա եւ Ոսկան Երևանցին ընդունված են եղել եվրոպացի մտավորականների շրջանում և տարբեր արքունիքներում, աջակցություն են ստացել թագավորների կողմից (ԱՅՎԱԶՅԱՆ 2015, 71): Առկա է Թովմաս Վանանդեցու 1707 թ. մարտի 20-ով թվագրված աղերսագիրը⁴ Անգլիայի թագուհի Աննային և թագուհու շնորհակալական նամակը նվիրաբերված գրքերի համար (ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ 1969, 96): Այս ամենը նախադրյալներ էին՝ «Համատարած աշխարհացոյցի» գունագարդ տպագրության համար:

Հայր Սահակ Ճեմճեմեանի մոտ կարդում ենք. «Մխիթար Աբբահոր կենդանութեան, Ս. Ղազարի մէջ ունինք արդէն յիշուած՝ համատարած աշխարհացոյցի մէկ օրինակը, որ կը կախուէր վանքին հիրասենեակը, Նորընծայարանի մուտքին: Հ. Զաքարիա Ալեքսանեան, որ անձամբ հետամուտ եղած եւ մեծ հետաքրքրութիւն ունեցած է անոր հանդէպ, եւ որ պիտի ըլլայ նաեւ պատրաստողը յաջորդ քարտէսներուն, 1751ին երբ Ս. Ղազարէն կը դառնայ Պոլիս, կը տեսնէ Ամստերտամի քարտէսին ութը կտոր փորագրուած պղինձները՝ հանգուցեալ Պոռուսալըօղլու Պօղոս աղայի տիկնոջ մօտ: Հ. Զաքարիա գիտէ տեսածին յարգը. նոյն գիտակցութիւնը ունի նաեւ տիկինը, որ կը պահանջէ իբր գին 500 ոսկի, մինչ Հ. Զաքարիա տրամադիր էր տալ միայն 150. ու այդ անգամ խնդիրը այդպէս կը մնայ բաց, ամէն օր մաշեցնելով Հ. Զաքարիայի հոգին» (ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, 1980, 77): Երկար սակարկություններից ու բանակցություններից հետո, Հայր Զաքարիային հաջողվում է գործը գլուխ բերել. 1753 թ. մարտ ամսին մի խումբ համակիրներով «կը գումարեն ժողով մը ու

⁴ Թովմաս Վանանդեցին նամակի ավարտին իրեն մեծարել է որպես «Ձերդ մեծության ամենախոնարհ և ամենանվիրված, թեև անշահավետ ծառա Թովմաս՝ Մեծ Հայքի Գողթն գավառի Սուրբ Խաչ եկեղեցու արքեպիսկոպոս»:

կ'որոշեն ձեռքէ չհանել այս գանձը, գնելով գոնէ 220 ոսկիի, որու 200ը պիտի հոգար Հ. Զաքարիա, 10 ոսկի՝ Սարգիս ու 10՝ Յովհաննէս» (ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, 1980, 77): 1753 թ. ապրիլին ձեռք բերված ութը կտոր պղնձյա տախտակները առաքվում են Ս. Ղազար:

Նպատակը հստակ էր՝ փրկված տեսնել ազգային եզակի արժեքը և վերաթողարկել «Համատարած աշխարհացոյցը»:

«Համատարած աշխարհացոյցի» տպաքանակի մասին մատենագիտական ցանկերում չկա ոչ մի թիվ: Այսպես, Հովհաննէս Ստեփանյանը նշում է հետևյալը. «Ըստ հայ գրքի պատմագիրների տվյալների առաջին հայերեն գրքերը տպագրվել են 300 օրինակից ոչ ավելի: Պետք է ընդունել, որ հրատարակված քարտեզները տպագրվել են ավելի պակաս օրինակով, կամ թե այդ չափով (300-ական օրինակ)» (ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ 1955, 33): Հայր Զաքարիան ունի հետևյալ գրառումը, որը տալիս է տպաքանակի մասին հարցի պատասխանը. «Նորագիտ ութը կտոր պղնձները Հ. Զաքարիա կը գտնէ շատ լաւ վիճակի մէջ պահուած, այնպէս որ կը վկայէ նոյն նամակին մէջ «կարծեմ թե հարիւր հատ չէ նոքօք տպագրեալ» (ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, 1980, 78): Այսպիսով, կարող ենք որոշ մոտավորությամբ ընդունել, որ «Համատարած աշխարհացոյց»-ի տպաքանակը եղել է 100^{5,6}

---

⁵ Համաձայն «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին» մատենագիտական ցանկի հաշվառված է «Համատարած»-ի (մեկ գույն, սև) ինը օրինակ (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 116): Հաշվառված նմուշները սփռված են աշխարհի տարբեր գրադարաններում:

⁶ Հնարավոր է, որ «Համատարած»-ի տպագրության քանակներն ավելի շատ լինեն, ի հաշիվ հետագա թողարկումների, եթե նկատի ունենանք հետևյալը. «Ի վերջոյ այս ևս աւելցնենք՝ որ այս ութ կտոր պղնձեայ տախտակներն անարատ պահուած կը գտնուին այժմ մեր տպարանին մէջ, ուստի և կը վաճառուի այդ քարտեզն ի Վենետիկ Ս. Ղազար, և մի օրինակի գինն է՝ 5 րուբլի, 12 փռ. փափագողք կարեն դիմել մեր սովորական հասցէին» (Խ. 1896, 275):

օրինակ: Վկայակոչելով Հովհ. Ստեփանյանին՝ քարտեզի գինը եղել է 15 ֆրանկ⁷ (ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ 1955, 44):

«Համատարած»-ի պղնձյա տախտակները գունազարդելու գաղափարը ևս պատկանում է Հ. Զաքարիա Ալեքսանեանին, ով 1753 թ. ապրիլ ամսին նամակով դիմել է Մելքոնեան Աբբահորը՝ գրելով. «Լաւ լինի զի զմինն Հ. Իգնատիոսն ըստ զանազանութեան գաւառաց եւ թագաւորութեանց որոշեսցէ զանազան գունովք ներկից, եւ այնու օրինակաւ տաջիք ներկել զոմանս. եւ զայլ մարդեղէն նկարսն, որ շուրջ զաշխարհացոցի, ծաղկարան նկարեսցէ, նաեւ ոսկի եւ արծաթ ուրեք ուրեք ըստ տեղոյն դիցէ, զի պայծառ լիցի, եւ այնժամ զգինն կարէք յաւելուլ, զոր օրինակ տասն դուռուշ» (ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, 1980, 78):

Հայր Ճեմճեմեանը Ս. Ղազարի դիվանի նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում փաստում է. «Այս բոլորէն կ'եզրակացնենք թէ քարտէսին պղինձները ենթարկուած են նորոգութեան մը, եւ թէ տպագրութիւնը կատարուած է Վենետիկի տպարաններէն մէկուն մէջ. պատրաստուած է անոնց համար յատուկ շրջանակ, չորս ծայրերը ունենալով չորս գունտեր, ինչ որ յանձնարարած էին Պոլիսէն: Հ. Զաքարիա ապսպարած էր երեսուն քարտէս. սակայն այս առաջին անգամին՝ պատասխանատու պաշտօնեան Հ. Ներսէս

---

⁷ Որպեսզի պատկերացում կազմենք 18-րդ դարում բելգիական ֆրանկի գնողունակության մասին, բերենք հետևյալ վիճակագրությունը: 18-րդ դարում 15 բելգիական ֆրանկով 2000 թվականների Շվեդիայում կարելի է ստանալ մոտ 54 ԱՄՆ դոլարին համարժեք ծառայություններ: 18-րդ դարի 15 բելգիական ֆրանկը այն գումարն էր, որը Շվեդիայում աշխատող տղամարդը ստանում էր աշխատավարձ 55 ժամ տևող աշխատանքի դիմաց: 2000 թ. Շվեդիայում աշխատող տղամարդը ստացել է 788 ԱՄՆ դոլար՝ աշխատած 55 ժամի դիմաց: 18-րդ դարում 15 բելգիական ֆրանկով կարելի էր գնել 4,3 գրամ ոսկի: 4,3 գրամ ոսկու գինը 2000 թ. կազմել է 39 ԱՄՆ դոլար: Հաշվարկները կատարվել են օգտագործելով «Պատմական արտարժույթների փոխանակման» <http://www.historicalstatistics.org/> շվեդական կայքը:

Համբարեան Վենետիկէն կը դրկէ միայն ինը օրինակ, որոնցմէ առաջին երեքը պիտի բաժնուէին երեք բարերարներուն, իսկ մնացած վեցը ծախու, իւրաքանչիւրը վեց դոուուշի⁸» (ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, 1980, 79-80): Հայր Զաքարիան 1754 թ. հուլիսի 15-ին Մելքոնեան Աբբահորն ուղարկած նամակում գրում է. «Զմինն ի յաշխարհացուցից նոյնժամայն գնեաց հաճի Խաչատուրն, որդին Սեղբոսին, միւսքն եւս Աստուծով շուտով վաճառին. դուք հնգետասան կամ քսան եւս ուղարկեցէք», ու ինչպէս նշում է Հայր Ճեմեճեանը «ու դարձեալ կը յանձնարարէ, որ ներկուած ըլլան, խառն ոսկի ու արծաթ գոյներով, եւ այս գործին պատասխանատուութիւնը կը յանձնէ Հ. Յակոբոս Չամչեանի, որ ճարտար ձեռք ունէր»: Հիմք ընդունելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք փաստել, որ «Համատարած աշխարհացոյց»-ի գունազարդ տարբերակի առաջին թողարկումն եղել է 1754 թ. (ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ), վենետիկյան տպարաններից մեկում⁹: Գունազարդողն է Հ. Յակոբոս Չամչեանը: Մատենագիտական այսօրվա սահմանումներով՝ Հ. Յակոբոս Չամչեանը հանդես է եկել որպէս «նկարազարդող», իսկ Հ. Զաքարիա Ալեքսանեանը՝ «մտահղացման հեղինակ» (ՀՍ

---

⁸ Որպեսզի պատկերացում կազմենք 18-րդ դարում օսմանյան լիրայի (1 օսմանյան լիրան=100 դուրուշի) գնողունակության մասին, բերենք հետևյալ վիճակագրությունը: 18-րդ դարում 6 դուրուշով 2000 թվականների Շվեդիայում կարելի է ստանալ մոտ 5 ԱՄՆ դոլարին համարժեք ծառայություններ: 18-րդ դարի 6 դուրուշը այն գումարն էր, որը Շվեդիայում աշխատող տղամարդը ստանում էր աշխատավարձ 5,09 ժամ աշխատանքի դիմաց: 2000 թվականին Շվեդիայում աշխատող տղամարդը ստացել է 73,36 ԱՄՆ դոլար՝ աշխատած 5,09 ժամի դիմաց: 18-րդ դարում 6 դուրուշով կարելի էր գնել 0,4 գրամ ոսկի: 0,4 գրամ ոսկու գինը 2000 թ. կազմել է 3,59 ԱՄՆ դոլար: Հաշվարկները կատարվել են օգտագործելով «Պատմական արտարժույթների փոխանակման» <http://www.historicalstatistics.org/> շվեդական կայքը:

⁹ Ս. Ղազարի պաշտոնական հաշվեգրքի գրառումներում ներկայացված են գունազարդ քարտեզի տպագրության ծախսերը, թվագրված 1754 թ. հունվար-մարտ ամիսներով (ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, 1981, 9): Պետք է ենթադրել, որ գունազարդ քարտեզի առաջին վերաթողարկման տարեթիվն է 1754 թ.:

361 -2013, 22-23): Գունազարդած քարտեզի պատկերը բերված է նկար 1-ում:

Համաձայն Ճեմճեմեանի՝ «Համատարած աշխարհացոյց»-ի գունավոր տարբերակը փոքր քանակություններով, գումարային մոտ 30 օրինակ, տպագրվել է մինչև 1782 թ. ներառյալ (ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, 1980, 80-82): Պատվերներ են ստացվել Պոլսից, Տրանսիլվանիայից, Հռոմի «Հավատքի քարոզչության» գրասենյակից, Մադրասից և այլ վայրերից: Պատվերների մեծագույն մասը եղել է Պոլսից:

Հ. Սահակ Ճեմճեմեանը իր հոդվածն ավարտում է հետևյալ մտքով. «Այսպէս, ահա, ընդհատ ընդհատ ցրուած են Ամսդերտամի Համատարած քարտէսի օրինակներ, որոնց մասին այսքան կրցանք հաւաքել: ԺԹ. դարուն երբ Ս. Ղազարի մէջ կը պատրաստուին այլ քարտէսներ, աւելի շքեղ եւ աւելի կատարեալ, կարծէք, դարուն մտայնութեամբ այլեւս իմաստ չունէր հետամուտ ըլլալ Ամսդերտամի օրինակին, որու հետեանքով մոռացութեան ալ մատնուած է. ներկայ դարս է որ սկսաւ գնահատել հինը, մանաւանդ երբ հոն ծածկուած է անցեալի վառ մշակոյթի մը պատմութիւնը»: Ըստ հոդվածագրի՝ Վենետիկում տպագրված գունազարդ «Աշխարհացոյց»-ի օրինակներից երկուսն առկա են Հայաստանում. մեկը՝ Մաշտոցյան Մատենադարանում, իսկ մյուսը՝ Հայաստանի ազգային գրադարանում: Հայաստանում առկա ուրիշ օրինակների մասին հոդվածագիրը տեղեկություններ չունի: Իսկ Ս. Ղազարի պարագայում՝ «Այս քարտէսէն Ս. Ղազարի մէջ կը պահուի երեք օրինակ, երկուքը լաթի վրայ, իսկ երրորդը տպագրուած՝ ութը պղինձներուն համաձայն, ութը մեծամեծ մաքուր խաւաքարտեալ թուղթերու վրայ, որոնց միութենէն կը ձեւանայ մէկ լրիւ եւ մաքուր օրինակ» (ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, 1981, 12):

Ամփոփում

Նկար 2-ում բերված է հատված 1695 թ. «Համատարած»-ի տպագրությունից (Ամստերդամ): Տպագրության տարին նշված է 1695, ապա հռոմեական թվագրությամբ՝ MDCXCV, իսկ տպագրու-

թյան վայրը նշված է AMSTELODAMI: Նկար 3-ում բերված է «Համատարած»-ի նկար 2-ում բերված հատվածը, բայց այս դեպքում վենետիկյան գունազարդված տպագրությունից: Տեսնում ենք, որ տպագրության տարին նշված է 1695, ապա հռոմեական թվագրությամբ՝ MDCXCV, իսկ տպագրության վայրը նշված է AMSTELODAMI: Այսինքն՝ բացի գունազարդումից, վենետիկյան տպագրությունը ոչնչով չի առանձնանում 1695 թ. տպագրությունից: Հրատարակչական ելքային տվյալները երկու քարտեզներում էլ նույնն են: Մատենագիտական տեսանկյունից կարևոր է դառնում պատասխանել հետևյալ երկու հարցերին.

ա/ Ինչպե՞ս նկարագրել գունազարդված «Համատարած»-ի վենետիկյան տպագրությունը: Քարտեզն առկա է, այն գոյություն ունի, և պետք է նկարագրվի: Քարտեզի առկայությունը պետք է արձանագրվի մատենագիտական նկարագրության տեսքով, դրա հետ հաշվի չնստել չենք կարող:

բ/ Արդյո՞ք գունազարդված «Համատարած»-ի վենետիկյան տպագրությունը պետք է համարենք նոր անուն և ներառենք որպես նորահայտ հնատիպ¹⁰:

Իսնդիրն այն է, որ մատենագիտական ցանկերում սույն հրատարակությունն ամբողջովին անտեսված է, ունի «խորթ» զավակի կարգավիճակ, բավարար լուսաբանված չէ: Հնարավոր չէ, որ Զարբհանայանը կամ Լևոնյանը իմացած չլինեին այդ քարտեզի մասին,

---

¹⁰ Ինչպես նշված է «Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին» մատենագիտական ցանկի առաջաբանում. «Դեպքեր էլ կան, երբ գրքերը տպագրվելուց հետո նրանց շարվածքները պահվել են և մեկ կամ մի քանի տարի հետո նույնությամբ օգտագործվել գրքի մի նոր տպագրության համար, փոխելով միայն տպագրության տարեթիվը (N 1082) և հովանավորող պատրիարքի ու տպագրության ծախսերը վճարողի անունները (N 899, 917, 928, 960, 1006, 1007): Իսկ երբեմն էլ շարվածքը նույնությամբ օգտագործվել է առանց փոխելու նախորդ տպագրության նույնիսկ թվականն ու վայրը, որը հետագայում զանազան թյուրմացությունների տեղիք է տվել (N 80, 1034)» (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, VIII):

չենք բացառում այն հանգամանքը, որ քարտեզը նաև տեսել են: Սակայն ոչ մի գրառում նրանց կողմից առկա չէ: «Հայ գիրքը 1512-1800 թթ.» մատենագիտական ցանկում ևս չկա ոչ մի անդրադարձ սույն տպագրությանը (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988): Հեղինակները մասնագիտական սերտ կապի մեջ են եղել Մխիթարեան միաբանության հայրերի հետ, «Բազմավէպ»-ի բոլոր թողարկումները կանոնավորաբար առաքվել են Հայաստանի գրադարաններ, Հայր Սահակի հողվածն էլ լույս է տեսել 1980 թ.: Անհավանական է, որ հայ նորագույն ժամանակաշրջանի լավագույն մատենագետները և հայ հնատիպ գրքի խոշորագույն մասնագետները, ի դեմս Նինել Ոսկանյանի, Քնարիկ Կորկոտյանի, Անթառամ Սավալյանի ու Ռաֆայել Իշխանյանի տեղյակ չլինեին սույն քարտեզից¹¹: «Հայ գիրքը 1512-1800 թթ.» մատենագիտական ցանկում սույն քարտեզի մասին ոչ մի դիտարկում չանելու հավանական պատճառներից մեկը կարող է լինել հետևյալը: Մատենագիտական ցանկը դրվել է գրքասերների սեղանին 1988 թ., սակայն հանձնված է եղել շարվածքի 1973 թ., իսկ ստորագրվել է տպագրության 1983 թ.: Հեղինակների մեծագույն ցանկության դեպքում էլ հնարավոր չէր լինի մատենագիտական ցանկում հավելումներ կատարելը:

Սույն հողվածը բանավեճային է. հուսանք, որ «Հայկական գրադարանային ասոցիացիա»-ն կկազմակերպի քննարկում՝ ակնկալելով ստանալ հետևյալ հարցերի պատասխանները.

ա/ Ինչպե՞ս նկարագրել «Համատարած»-ի վեներտիկյան տպագրությունը:

բ/ Արդյո՞ք «Համատարած»-ի վեներտիկյան տպագրությունը պետք է համարենք նոր անուն և ներառենք որպես նորահայտ հնատիպ:

---

¹¹ Ժամանակին ինքս փորձեցի Հայաստանի ազգային գրադարանում պահվող Նինել Ոսկանյանի սևագրերում գտնել որևէ հուշող նշում: Սակայն ապարդյուն:

Օգտագործված գրականության ցանկ (References)

ԲԱԲԼՈՅԱՆ 1986 – Բաբլոյան, Մ. (կազմ.) (1986), *Հայ պարբերական մամուլը (1794-1980)*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 470 [Babloyan, M. (comp.) (1986), *Hay Parberakan Mamuly. Matenagitakan Hamahavak Ts'uts'ak*], Yerevan, Academy of Sciences of Arm.SSR, 470];

ԼԵՎՈՆՅԱՆ 1934 – Լևոնյան, Գ. (կազմ.) (1934), *Հայոց պարբերական մամուլը (1794-1934)*, Երևան, Պետհրատ, XXXI, 228, 3 [Levonyan, G. (comp.) (1934). *Hayots' Parberakan Mamuly (1794-1934)*, Yerevan, Pethrat, XXXI, 228, 3];

ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ 1924 – Կարապետյան, Հ. (կազմ.) (1924), *Լիակալար ցուցակ հայերէն լրագիրներու որոնք կը գտնուին Մխիթարեան մատենադարանին մէջ ի Վիեննա 1794-1921*, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 79 [Karapetyan, H. (comp.) (1924). *Liakatar Ts'uts'ak Hayeren Lragirneru voronk ggtvin Mkhitaryan Matenadaranin mej (1794-1921)*, Vienna, Mkhitaryan Press, 79];

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ 1970 – Կիրակոսյան, Ա. (կազմ.) (1970), *Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967)*, Երևան, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 621 [Kirakosyan, A. (comp.) (1970). *Hay Parberakan Mamuly (1794-1967)*, Yerevan, Public Library of Armenian SSR after Al. Myasnikyan, 621];

ZARGARYAN 2020 – Zargaryan, T., Astsatryan H., Matela M. (2020), Armenian Research & Academic Repository in Action: Towards Challenges of the 21st Century, *Katchar* (Yerevan), 2, 67-79.

ԱՅՎԱԶՅԱՆ 2015 – Այվազյան, Հ. (խմբ.) (2015), *Հայ գրատպություն և գրքարվեստ: Հանրագիտարան*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1120 [Ayzvazyan, H. (ed.) (2015), *Hay Graputyun ev Grqarvest. Hanragitaran*, Yerevan, NAS RA, 1120];

ԳԱԼՉՅԱՆ 2010 – Գալիչյան, Ռ. (2010, Հոկտեմբեր), *Ամստերդամի «ՀԱՄՍԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅԸ» 1695 թ.* [Galichian, R. (2010, October), “World Mirror” (*Ashkharhatsuyts*) printed in 1695 in Amsterdam]

<http://roubengalichian.com> և <https://tinyurl.com/4yvdrcd6> (15.04.2023);

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ 1969 – Գրիգորեան, Մեսրոպ ծ. վրդ. (1969), *Նոր նիւթեր եւ դիտողութիւններ հրատարակիչ Վանանդեցոց մասին* (Ազգային մատենադարան ՄԱ), Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 159 [Grigoryan, Mesrob

Ph.D. (1969), *Nor Nyuter ev Ditoghutyunner Hratarakich Vanandets'vots' masin* (Azgayin Matenadaran MA), Wien, Mekhitarist Press, 159];

ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ 1895 – Զարբհանալեան, Գ. (1895), *Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ*, Վենետիկ, տպ. Մխիթարեան, 282 [Zarbhanalyan, G. (1895), *Patmutyun Haykakan Tpagrutyan Skzbnavorutenen Minch ar Mez*, Venice, Mkhitaryan Press, 282];

Խ. 1896 – [Հ. Եսայի Տայեցի] (1896), Համատարած աշխարհացոյց, *Բազմավէպ* (Վենետիկ), Ծ(ԾԴ), 274-275 [F. Esayi Tayets'i (1896), *Hamatarats' Ashkharhats'uyts' Bazmavep* (Venice), Ծ(Ts'D), 274-275];

ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ – Կարապետյան, Մ., *Համալսարանի աշխարհացոյց* (Վենետիկ, 1754) [Karapetyan, M., *Hamatarats' Ashkharhats'uyts' (Venetik, 1754)*] <https://digilib.aua.am/> և <https://tinyurl.com/yc7f4mc4> (15.04.2023);

ՀՍՏ 361 -2013 – (2013, 1 հունվար), *Տեղեկատվության, գրադարանային եւ հրատարակչական գործի ստանդարտների համակարգ. Մատենագիտական գրառում. Մատենագիտական նկարագրություն. Ընդհանուր պահանջներ եւ կազմման կանոններ* [(2013, 1 January), *Teghekatvutyan, Gradaranayin ev Hratarakchakan Gorts'i Standartneri Hamakarg. Matenagitakan Gram. Matenagitakan Nkaragrutyun. Yndhanur Pahanjner ev Kazmman Kanoner*] (15.02.2023);

ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՆԱՆԴԵՅԻ 1696 – Ղուկաս Վանանդեցի (1696), *Բանալի համալսարանի աշխարհացոյցին*, Ամստերդամ, տպ. Թովմաս Վանանդեցու, 30 [Ghukas Vanandets'i (1696), *Banali Hamatarats'i Ashkharhats'uyts'i*, Amsterdam, Tovmas Vanandets'i Press, 30];

ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ 1980 – Ճեմճեմեան, Ս. (1980), ԺԷ-ԺԸ. դարու հայկական քարտէսներու արձագանքը Ս. Ղազարու դիւանէն ներս, *Բազմավէպ* (Վենետիկ), 1-4, 76-98 [Chemchemyan, S. (1980), *ZhE.-ZHY. Daru Haykakan Qartezneru Ardzagangy S. Ghazaru Divanen Ners, Bazmavep* (Venice), 1-4, 76-98];

ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ 1981 – Ճեմճեմեան, Ս. (1981), *Քարտիսագրութեան դպրոց մը Ս. Ղազարու մէջ ժԸ դարուն*, Վենետիկ, տպ. Մխիթարյան, 61 [Chemchemyan, S. (1981), *Qatisagrutyun Dprots' my S. Ghazaru mej ZHY. Darun*, Venice, Mkhitaryan Press, 61];

ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988 – Ոսկանյան, Ն., Կորկոտյան, Բ., Սավայան, Ա. (1988), *Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին*, Երևան, ՀՍՍՀ Ավ. Մյասնիկ-

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

յանի անվան հանրապետական գրադարան, 864 [Voskanyan N., Korkotyan, Q., Savalyan, A. (1988), *The Armenian Book in 1512-1800*, Yerevan, Public Library of Armenian SSR after Al. Myasnikyan, 864];

ՍԱՐՈՒԽԱՆ 1937 – Սարուխան, Ա. (1937), *Բելգիա եւ հայերը*, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 271 [Sarukhan, A. (1937). *Belgia ev Hayery*, Wien, Mekhitarist Press, 271];

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ 1955 – Ստեփանյան, Հ. (1955), *Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում (1695-1955): Համատար ակնարկ*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 160 [Stepanyan, H. (1955), *Hay Qartezadrakan Hratarkutyunnery 260 Tarum (1695-1955): Hamarot Aknark*, Yerevan, Academy of Sciences of Arm.SSR, 160];

ՑԱՆԿ 1810 - *Ցանկ ընդհանուր գրոց տպագրելոց ի Վենետիկ յաշակերտաց ամենապարհի տեսոն Մխիթարայ մեծի արքայի ըստ կարգի այբուբենից՝ համառոտ բացատրութեամբ իրաքանչիւր գրոց*, Վենետիկ, տպ. Մխիթարյան, 1810, 35 [Ts'ank Yndhanur Grots' Tragrelots' I Venetik Ashakerats' Amenapativ Tearn Mkhitaray Mets'I Abbayi yst Kargi Aybubenits' Hamarot Bats'atruyamb Yuraqanchyur Grots', Venice, Mkhitaryan Press, 1810, 35].

Լուսանկարների ցանկ

Նկար 1. «Համատարած աշխարհացոյց» գունազարդ:

Նկար 2. Հատված 1695 թ. «Համատարած»-ի տպագրությունից (Ամստերդամ):

Նկար 3. Հատված «Համատարած»-ի գունազարդ տպագրությունից (Վենետիկ):

IN THE FOOTSTEPS OF THE “HAMATARATS ASHKHARHATSUYTS” PRINTED IN COLOR.

TIGRAN ZARGARYAN
Fundamental Scientific Library of NAS RA
Ph. D. (Technical Sciences)

Keywords: Armenian old-print books, maps, bibliography, history of Armenian printing, Amsterdam publications, Mekhitarist Congregation.

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

In 1695 in Amsterdam, the Armenian printing house headed by Tovmas Vanandetsi published a unique work; the first printed map of the world in Armenian “Hamatarats Ashkharhatsuyts” (Geographic Map of the World). The first large-scale map of both hemispheres in Armenian was considered the best and one of the most reliable maps at the time. The world map was designed in the style of Western cartography. Later this map was reproduced in Venice in colours, thanks to the efforts of the Mekhitarist Congregation fathers. In this article based on the archival documents the history of creating that coloured map is provided. A question is posed: is this an old-print map, and how should the bibliographic description of this map look?

Նկ. 1.

*«Համադարած աշխարհացոյց» գունազարդ:
Տիգրան Զարգարյանի անձնական ֆոտոարխիվից:*

Նկ. 2.

Հատված 1695 թ. «Համալսարան»-ի տպագրությունից (Ամստերդամ):
Տիգրան Զարգարյանի անձնական ֆոտոարխիվից:

Նկ. 3.

Հարված «Համադարած»ի գունազարդ տպագրությունից (Վենետիկ):
Տիգրան Զարգարյանի անձնական ֆոտոարխիվից: